

Тетяна ЛАСКАРЕВСЬКА

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ Д. М. ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Важко зараз уявити, як склалася б доля нашої культурної спадщини, що нині зберігається у багатьох музеях України, якби не самовіддана і талановита пам'яткоохоронна діяльність Д. М. Щербаківського. Вчений доклав багато зусиль для врятування стародавніх і високохудожніх виробів музейного значення із золота, срібла та коштовного каміння з церковних та монастирських ризниць, що підлягали вилученню Комісією по допомозі голодуючим через неврожай.

Так, 1921 р. через велику посуху, яка була на Поволжі та у південних районах України, загинув урожай, і тоді ж почався перший з трьох жахливих голодоморів ХХ ст.

Саме за таких умов на початку 1922 р. була прийнята Постанова ВУЦІК, за якою органи влади разом із громадськими організаціями вилучали у фонд голодуючих цінності церков та монастирів. Жахливі втрати понесли майже всі церковні скарби. Так, лише у Києво-Печерській лаврі і найближчих монастирях було реквізовано 2 пуди золота, понад 130 пудів срібла, 1160 каратів діамантів [1].

6 лютого 1922 р. було створено Археологічний Комітет, який мав протидіяти Київському ГубЗовнішторгу, що вивозив з України твори мистецтва музейного значення.

До «Комісії по вилученню цінностей...», що працювала у Києві та Київській губернії, увійшли представники наукових установ — серед них були Д. Щербаківський (хранитель Першого державного музею), А. Серeda (хранитель Третього державного музею), М. Макаренко, Ф. Ернст та інші спеціалісти [2].

У особистому фонді Д. М. Щербаківського зберігається видане йому 9 березня 1922 р. Київським губернським комітетом охорони пам'яток мистецтва і старовини «Губкопис» Посвідчення за № 864: *«Настоящим поручается представителю Губкописа ученому эксперту Щербаковскому Д. М. принять участие в Комиссии Губюста по осмотру и учету церковного имущества церквей*

и монастырей г. Киева с правом взятия на учет и выделения предметов, имеющих историческое и художественное значение» [3].

Проте не лише з церков і монастирів почали вилучати матеріальні речі, а й з музеїв, незважаючи на їх культурно-історичну цінність та протести музейних працівників. У особистому фонді Д. М. Щербаківського зберігається акт, складений 8 квітня 1922 р., який засвідчує про вилучення музейних експонатів значної історичної та художньої цінності з Лаврського музею культів та побуту:

«Составлен настоящий акт в том, что Комиссия по изъятию ценностей в пользу голодающих, за время своих работ в Лавре, осмотрев Музей Культа и Быта Киево-Печерской Лавры, приступила к изъятию вещей из Музея, несмотря на то, что представителями ГУБКОПИСа было подано письменное заявление собрания представителей всех музеев г. Киева о неправомерности Комиссии для изъятия, проводимого Комиссией вопреки инструкции и несмотря на вторичный решительный протест представителей ГУБКОПИСа, заявивших, что уступят только силе, — таковое изъятие все же было произведено, причем представителями Комиссии было заявлено, что никаких дальнейших выемок из музея произведено не будет. Указанные предметы, несмотря на исключительную художественную и историческую ценность, связанные с именем Богдана Хмельницкого, Мазепы, Екатерины II, Румянцева-Задунайского, были изъяты благодаря тому, что сделаны из золота и драгоценных камней.

ЗамНаркомВнуДел М. Серафимов, Председатель ГубКомис. Михайлик, Хранитель Первого государственного музея Д. Щербаковский, Представитель ГУБКОПИСа Ф. Эрнст, Заведывающий Музеем Культа и Быта Ф. Морозов, Председатель Археологической Комиссии Всеукраинской Академии Наук академик Федор Шмит. Киев. Апреля 8 дня 1922 г.» [4].

Зі слів «...и несмотря на вторичный решительный протест представителей ГУБКОПИСа, заявивших, что уступят только силе, — таковое изъятие все же было произведено...», можна тільки уявити, як відбувалося це вилучення і якими засобами.

Свідченням тих бурхливих подій є «Акт» із особистого фонду Д. Щербаківського, судячи з почерку, написаний Ф. Ернстом, підписаний ним та Д. Щербаківським і завірений печаткою ГУБКОПИСу відразу після вилучення експонатів із музею.

«Составлен настоящий акт в том, что нами, нижеподписавшимися представителями Киевского Губернского Комитета Охраны Памятников Искусства и Старины, противозаконно и в полном сознании совершаемого нами тяжкого преступления перед историей, допущено изъятие из Музея Культа и Быта Киево-Печерской Лавры перечисленных в особом списке пред-

метов, являющихся драгоценнейшими реликвиями украинского народа. Указанное изъятие допущено нами исключительно ввиду угрозы представителей Комиссии по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих — прибегнуть к вооруженной силе» [5].

10 квітня було розпочато вилучення цінностей із Софії Київської. Проте цінні предмети були забрані не лише з Собору, а й із його музею. Так, у акті від 10 квітня 1922 р. сказано: *«Из музея были изъяты — чаша золотая с финифтями XVIII в. — подарок Собору Екатериной Великой, и вынут бриллиант из креста XVIII в.»* [6].

Під гаслом допомоги голодуючим держава конфіскувала таку величезну кількість цінних речей, що швидше за все виручені кошти пішли не лише на те, щоб нагодувати голодних [7]. Тому ВУАН на чолі з Д. Щербаківським намагалася врятувати предмети старовини. Вона зверталася до ВУЦВК з проханням допустити представника з Академії для перегляду у Харкові центральних державних сховищ, куди були зведені з усіх міст України вилучені церковні цінності для перевірки, відбірки та передачі музеям України предметів, що не мають жодної матеріальної вартості, а є найбільш цінними з наукової точки зору, вилучення яких завдало б великого удару для української культури [8]. Всеукраїнська Академія Наук зверталася до Центральної Комісії з проханням допустити до цієї справи професора С. Таранушенка [9]. На цей час багато речей вже знаходились у Москві. Проте, завдяки втручання Повноважного представника України в Москві А. Приходька було призупинено розбирання та реалізацію цінностей, привезених з України. З Харкова 28 липня 1922 р. була надіслана телеграма з наступним змістом: *«Требованию Р.С.Ф.С.Р срочно выслать представителя отбора церковных ценностей Украины вновь категорически предлагаем немедленно командировать Щербаковского Москву тчк Расходы поездки будут возмещены представителем Н.К.П. Москве Годзинским указанием нашей № 21/98 от 22 июля № 1194 Замнаркомпрос Ряпно»* (правильно: Ряппо) [10]. Це ще раз свідчить про високу професійність вченого — одного з найкращих у всій Україні. І вже 31 липня того ж року Академія наук видала Д. Щербаківському мандат із текстом: *«Всеукраїнська Академія Наук доручає пред'явникові цього — хранителю Першого Державного Музею в Києві Щербаківському Данилу, вести справу повернення до Києва історично-художніх цінностей, які були взяті з Музеїв Києво-Печерської Лаври і Софії Комісією по Вилучення Церковних Цінностей, і перевезти їх до Києва. Всеукраїнська Академія Наук просить всі Радянські установи і представників Робітничо-Селянського Уряду допомогти т. Щербаківському Д. у виконанні покладеного на нього Академією доручення»* [11]. Також збереглася розписка Д. Щербаківського про отримання мандату і грошей на поїзтку у розмірі 350 000 000

карбованців авансом [12]. Вченому видали посвідчення, за яким йому повинні були надавати допомогу у перевезенні та охороні усі «*радянські, громадянські, військові та залізничні установи*» [13]. Збереглася чернетка листа Д. Щербаківського до Києва, у якій мова йде про те, в яких умовах проходила робота над поверненням культурних цінностей. «*Згідно вимогам Українського представництва розбор цінностей, вилучених з церков України, було припинено до приїзду представників з Главмузею України. До припинення Гохран встиг передивитись 1880 пудів річей. При цьому розборі був присутній представник Московського Главмузею, який і одібрав біля 20 пудів старинних річей. Такий малий відсоток одібраних річей (1%) пояснюється, окрім інших причин також тим, що один чоловік фізично не міг перебрати в один день пересічно сто пудів речей (тільки їх переглянути, одібравши з них старовинні, переписати і запакувати їх)*». Далі він пише, що речі у Гохран вже надходять у напівзнищеному вигляді — побиті, поламані, розвінчані на частини. Через це багато часу витрачається на розшукування окремих частин «*старовинного потіра або хреста і багато прекрасних річей залишаються на жаль лише в фрагментах*». Робота проводилася у дуже незручних умовах. По-перше, в дуже швидкому темпі мусили розбирати по 100–120 пудів матеріалів на день. По-друге, все це проходило у негігієнічних умовах. А саме, вісім годин напруженої праці у куряві і серед стуку молотків — «*не тільки не сприяють, але навіть перешкоджають науковій стороні праці*». «*В таких умовах комісія з початку праці по 23 серпня одібрала 1700 предметів вагою 38 пудів. Серед них є багато прекрасних зразків не тільки українського, але й західноєвропейського золотницького майстерства...*». Виходячи з цього, Д. Щербаківський у листі просить переслати йому гроші для перевезення 100 пудів музейних цінностей з Москви до України. Далі він пише, що повернені цінності мають бути розподілені по найвидатнішим музеям України Академією наук. Потім йде такий текст: «*З огляду на те, що ця велика збірка річей (по закінченню праці в ній буде біля 3000 предметів) буде розділена між Харківським і Київським Музеєм, а можливо й між більші значними з провінціальних музеїв і таким чином буде розпорошена, конче потрібно щоб перед розподілом була дана можливість Секції мистецтв Всеукраїнської Академії Наук науково обслідувати цю збірку хоч в загальних рисах. Такий перегляд цієї колекції, окрім користі для чисто академічних дослідів, буде не тільки корисним, але й необхідним безпосередньо для справи, тому що приведе її в систему, установить, які речі мають місцевий інтерес і які загал[ьний] і тим забезпечить раціональний, відповідний науковим завданням розподіл річей між музеями. В такому же виді і стані як зараз ні один музей вмістити не зможе. Тому прошу отдати розпорядження про одсилку цих річей в Київ на переховування в Першому Державному Музеї*» [14].

Майже місяць проводилася експертиза вивезених цінностей з України. Було нараховано близько 3 тис. предметів. Як зазначав Д. Щербаківський, це велика збірка, якої вистачить не тільки для музеїв Києва та Харкова, але й для інших крупних провінцій. Він наголошує: *«Єсть чимало речей прекрасних, першорядної наукової й мистецької ваги, але найважливіше те, що ця збірка в цілому дає повну картину зовсім не обслідуваної галузі мистецтва українського золотництва. Поки ця збірка не розпорошена (а вона мусить бути розпорошена, бо ступчувати все в один музей нема рації — багато дублетів) її конче треба використати в інтересах науки...»* [15]. Але проблеми і перепони не зникали. У розбиранні речей іншими представниками Главмузею не було чіткості. Вони відбирали лише першорядні речі, залишаючи звичайні музейні предмети на знищення [16]. Так, за наказом адміністрації Державного сховища відібрані й узяті на облік музейні речі навмисне ламали, щоб не віддавати їх до музею. У своєму листі до Українського представництва Д. Щербаківський пише: *«у Адміністрації Гохрана була явна тенденція спрйяти зменшенню кількості речей, отбираємих для музеїв: постійні заяви, що представники музеїв одбирають дуже багато речей, викликання своїх експертів для перевірки праці Музейної Комісії, нарешті — зіпсування речей, взятих на учет представниками Главмузею — зімято рідчайший пам'ятник українського мистецтва і реліквію українського народу — Напрестольний хрест — вклад Богдана Хмельницького Печерській Лаврі...»* [17].

У цьому ж листі Д. Щербаківський писав, що потрібно всі речі звезти до Києва, щоб Всеукраїнська Академія Наук мала змогу опрацювати всю збірку в цілому, до розподілу між музеями. З документів маємо інформацію, що з Москви Д. Щербаківський виїхав 5 вересня, а вже 6 вересня 1922 р. прибув з музейними цінностями до Харкова. Дивно, що потяг привіз Щербаківського до Харкова, хоча в інших документах було зазначено — доставити до Києва. Далі вчений вирішував питання транспорту і охорони для перевезення речей до Києва [18]. Вже 8–9 вересня ці питання були з'ясовані, проте з'явилися інші проблеми — грошові, і Д. Щербаківський з вантажем до Києва повернувся 14 вересня. 27 вересня того ж року було створено Комісію для опрацювання привезених з Москви цінностей, в яку входив Д. Щербаківський.

У 1923 р. почались процеси по поверненню речей музейного значення з числа вилучених у 1922 р. із церковних та монастирських ризниць України Комісією по допомозі голодуючим унаслідок неврожаю 1921 р. Безпосередньо це завдання виконували: дійсний член Археологічного комітету при ВУАН, хранитель Першого державного музею Д. Щербаківський, представник ВУАН, хранитель Третього державного музею А. Серета та представник музейно-виставкової секції Головполітосвіти із Харкова О. Степанова [19].

Уже 9 січня 1923 р. до Києва надійшла телеграма з Москви з поміткою «Срочная», адресована Д. М. Щербаківському: «Не позднее 11 января будет происходит Гохране разбор церковных ценностей том числе привезенных харьковского округа и всего Левобережья тчк Нахожу Ваше присутствие необходимым 9/1/23 № 4483 Полоз» [20].

У відповідь Данило Михайлович написав листа, чернетка якого зберігається в його особовому фонді в Науковому архіві Інституту археології НАН України: «11/1.23 р. Полозу. Москва. Високоповажний товаришу. Щиро дякую за честь зроблену мені Вами пропозицією закінчити отбор музейних річей з вилучених церковних цінностей, але виконати цього не в силі. Грошей ж це начальство моє не дає, зараз і у нас в Києві і в Харкові і взагалі в Україні музейна справа і справа охорони пам'яток старовини й мистецтв перебуває в катастрофічному стані Відає нею не Главнаука — як в Росії, а Політосвіта. Люде, які заправляють справою, може й дуже добрі комуністи, але на мистецтві і старовині не розуміються, підход у них не научний, а виключно політичний і справи руйнуються. Наприклад, Харківською Главполітосвітою вирішено закрити всі Харківські музеї, а речі з них звезти в один будинок де має бути утворено один соціальний Музей, Автори проекту ще й самі добре не знають, що цей соціальний Музей має собою уявляти, а тим часом... музеї нищаться — особливо потернів прекрасний Музей Слобожанщини, з якого багато річей вже пропало. У Києві Комітет охорони пам'ятників старовини не одержує коштів, кошториси що він представляє, зовсім викидаються з кошторису Наробразу і в результаті прекрасні пам'ятники старого Києва й так попсовані й понижені під час горожанської війни один за одним гинуть. Особливо боляче констатувати загибель ретків палацу кн. Володимира Святого, що трапилась декілька місяців тому назад. Якби держава отпустила хоч мінімальні кошти. Щоб урятувати справу потрібно ґрунтовної реформи і коштів, бо без них нічого подіяти не удасться.

У Києві Комітет охорони пам'ятників старовини й мистецтв, на відповідальності якого лежить охорона першорядних пам'ятників світового значення як Софійський собор, Лавра, Кирилівська церква, Михайлівський Золотоверхий, в який входять представники Академії Наук, Академії Мистецтв і цілий ряд музейних діячів рахується напівофіційною інституцією при інструкторі по музейним справам ГубПолітосвіти. Не тільки всі члени Комітету працюють безплатно, але взагалі коштів не одпускають на охорону старовини, а кошториси, що їх представляв Комітет в 1922 р. викидалися зовсім з кошторису Наробразу. Коли Представництво має можливість то вишліть кошти міні й т. Середі (один чоловік не справиться) аби ми могли зробити отборку музейних річей. З пошаною ...» [21].

Через брак коштів члени української Музейної комісії не змогли вдруге поїхати до Москви для експертизи вивезених церковних цінностей. Проте на допомогу прийшли російські колеги з Главмузею, які, працюючи над відділенням музейних речей із цінностей, вилучених на території Російської Федерації, допомогли врятувати й частину цінностей із України. В НА ІА НАН України зберігається машинописна копія такого документа: *«Опись историко-художественных предметов в Гохране. Силиным — 26 января 1923 г.*

УКРАИНА

Кременчуг

1) Убор на Евагилии — средник, 4 Евангелиста, верхняя часть корешка, 2 задника и 1 застежка — сер. 18 в.

2) Убор на Евагилии — из 5 предметов Гравир работы сер. 18 в. «Южная работа».

3) Крест напфестольный четырех-конечный с округлыми концами с изобр. Распятия и Стростей сер. 18 в.

4) Убор на Евагилии из 5 предметов и средника с оборотной стороны с изобр. Миколая Чудотв. «Вклад Григория Куреня сер. 18 в.»

5) Крест чек. 18 (Гофин нет)

6–10) 5 частей от Евангелия 18 в.

11) Оправа Крест а, к нему горка и шар сер. 18 в.

12) Потир и піддон сер 18 в.

Неизвестно откуда

13) Евангелие накрест 7142 г. Оправа 2-я пол. 19 в.

14) Евангелие накрест 7152 г. Оправа к 19 в.

15) « » 7135 Оправа 1875

16) Чарочка чек. 1774 г.

Украина

17) Один ящик с серебряной и медной монетой (68 штук). Запакован ящик с 131 Музейными предметами Украины № 4262. Вес 4 п. 30 ф. 24 зол. (подпись). 26 января 1923 г. С полиннім верно» [22].

На цьому документі немає жодних підписів, але на звороті аркуша розрахунки зроблені Д. М. Щербаківським.

Коли в травні 1923 р. Д. М. Щербаківський та А. Х. Середа приїхали до Москви для завершення експертизи вивезених цінностей, вони одержали з комори Госхрану ящик № 4262, зданий на зберігання Сіліним. Зберігся акт перевірки цього ящика: *«Акт. 25 мая 1923 года ми, нижеподписавшиеся, заведующий Операционным Отделом тов. Комарь, оценщик Производственного Отдела тов. Панфилов, контролер тов. Вайсберг, ст. контролер Операционного отдела тов. Айн и представители Главмузея тов. Силина и Украины тов.*

Щербаковский, составили настоящий акт в том, что при выдаче Украинскому музею было вскрыто место за № 4262, полученное из кладовой Бронной со счета детальной сортировки серебра Помгола по ордеру № 666 от 28/У-23 г. Упаковки и печати экрана и Контроля Серебряного отдела № 2 сказались целыми. Картонка, находящаяся внутри от 26 января 1923 г. подписана весовщиком Беловым и контролером неразборчиво...» [23].

Як впливає з документа, незважаючи на те, що відсутність фінансування не дала змоги Д. М. Щербаківському та А. Х. Середі вчасно приїхати до Москви для відбору церковних цінностей музейного значення, понад 4 пуди цих предметів було врятовано від знищення працівниками Главмузею, які проявили солідарність з українськими науковцями [24].

На той час у Києві було ще багато роботи з церковними цінностями, привезеними з Москви у вересні 1922 р. У Першому Державному музеї зберігалось 29 ящиків, вміст яких потрібно було звірити з описами, упорядкувати, вивчити і розподілити між музеями України. 29 березня 1923 р. відбулося чергове засідання Археологічного комітету при ВУАН, на якому вирішувалося фінансове питання. Потрібно було віднайти гроші для реставрації деяких речей та для гонорару науковцям, що займалися дослідженням надісланого матеріалу. Вирішили, що гроші можна дістати від ліквідації книжок, що були конфісковані в Лаврі.

Згідно з актами перевірки, в багатьох ящиках були розбіжності як між масою зазначеною і виявленою, так і стосовно кількості та якості знайдених там предметів. Можна припустити, що запаковані ящики відкривали співробітники Госхрану перед їх опечатуванням або після нього з повторним накладанням печаток, у результаті деякі предмети було вилучено або замінено. Збереглися всі картки, вкладені у ящики перед їх опечатуванням, написані співробітниками Гохрану, котрі за необхідності могли їх замінити [25].

Ще на один документ, який зберігається в особовому фонді Д. М. Щербаківського, варто звернути увагу. Це зроблена А. Х. Середою копія:

«Проекту использования церковно-антикварных вещей отобранных в Гохране сотрудниками Главмузея». У документі зазначено: «1. Все отобранные вещи музейного или антикварного значения за печатью Гохрана перевозятся в Кремль в Центральную Экспертную Комиссию, где производится их окончательная экспертиза... При экспертизе все вещи должны быть распределены на две категории:

1) вещи безусловно музейные, в силу своего художественного, исторического или бытового значения. Таковые вещи поступают в распоряжение Главмузея...

2) Вещи антикварного порядка, которые составляют главную массу отобранных в Гохране вещей, и которые возможно будет пустить в продажу

для усиления средств помгола заграницу в иностранные музеи и частные (иностранные) коллекции, (эти вещи) используются Цк помгол.

2. Для того, чтобы эта продажа имела успех в европейском масштабе, вещи антикварного порядка должны быть подробно описаны, сфотографированы и оценены, после чего должен быть отпечатан соответствующий каталог (Аналогичную работу для предстоящей ликвидации коронных брильянтов уже проделывает минералог проф. Ферзман).

Выполнение этого специального задания может быть произведено Глав-музеем, обладающим налаженным аппаратом и производившим в течение трех лет аналогичные работы.

Вышеуказанные мероприятия являются необходимым условием успеха распродажи всякой маломальски значительной художественной коллекции на европейском рынке, а организационные расходы составят лишь незначительные проценты в этой колоссальной прибыли, которая получится при продаже даже старого серебра и антикварных вещей вместо продажи его в лом...» [26].

Цей проект стосувався церковних цінностей РРФСР, але якщо зібрані в Україні речі вивозилися до Москви, не виключено, що цей документ мав вплив і на ставлення до українських цінностей.

Із чернетки фінансового звіту «Обрахунку витрат по командировці Щербаківського і Середи...» випливає, що вчені перебували в Москві з 14 по 26 травня, а дорога між Києвом і Москвою займала близько двох днів:

«Два візники (Щерб[аківському] і Середи) у Київ і до вокзал. — 30.

Два білети (Щерб[аківському] і Середи) Київ–Москва — 687.25

Візник у Москві з Брянськ, вокзалу в Полпредство на Покровку — 100.

Трамваї у Москві з 14 по 26 травня — 243. —

Візнику Москві — 120. —

Номер у Полпредстві — 1.245. —

Суточні Щербаківському за 17 суток по 114 р. 83 к в сутки — 1952.11

Суточні Середи за 17 суток по 114 р. 83 к в сутки — 1952.11

Машиністці за переписку описів — 600. —

Два білети Москва–Київ — 692. —

Багаж у Москві — 711.90

Доставка на вокзал і погрузка річей — 130.

Вигрузка річей у Києві на вокзалі — 20. —

Перевозка річей у Києві з вокзалу в Музей — 25.

Вигрузка річей у Музей — 10.

Візнику Києві А. Середи — 10.

8.528р. 37к.

Залишається 1.471 р. 63 к.» [27].

Збереглась і розписка згадуваної у фінансовому звіті друкарки, яка засвідчує, що описи відібраних церковних речей музейного характеру були надруковані в чотирьох екземплярах. На цьому складний і трудомісткий процес по поверненню церковних цінностей в Україну завершився. Проте, потрібні були кошти для дослідження та розподілу речей по музеях, яких Академії наук завжди бракувало.

Перевірка та вивчення повернутих цінностей тривала. Якщо спочатку, відкриваючи ящики, перевіряли лише масу їх вмісту, потім почали звіряти вміст з описами. Ці речі було виділено як предмети музейного значення експертами з російського Главмузею до того, як до Москви прибула українська Музейна комісія, оскільки працівники Гохрану вже тоді розпочали розбір та реалізацію вилучених цінностей.

Таким чином, частину церковних цінностей було повернуто в Україну, і вони зайняли своє місце в музеях.

Ще було протистояння Археологічного комітету і Київської губполітосвіти. З приводу варварського руйнування пам'ятників у Києві. Розбирання на цеглу Кловського палацу, знищення цінних розписів Видубицького і Флорівського монастирів, іконостаса колишньої уніатської церкви — всі ці акти вандалізму обурювали наукову громадськість. Археологічний комітет прийняв рішення направити делегацію до голови губвиконкому Г. Гринька. У складі делегації був і Д. Щербаківський. Делегатам вдалося переконати владу, що слід припинити варварство. Таким чином, деякий час губвиконком тісно співпрацював з Археологічним комітетом і притягав винних у руйнуванні пам'яток до відповідальності.

Тим часом цінні українські експонати продовжували зникати з музеїв. Саме тому Данило Михайлович вдався до методу розповсюдження цінних експонатів по приватних помешканнях української інтелігенції в Києві з тією метою, щоб ці експонати залишились на території України і unikли вивозу за її межі. В. Ревуцький згадує такий випадок: *«Одного разу батько послав мене на мешкання Данила Михайловича і той передав мені якийсь пакунок і казав лише, що його треба нести обережно. Це виявилася ліра Остапа Вересая. Якимсь іншим шляхом попали до нашого приміщення два старовинні українські килими, що колись прикрашали кімнати гетьмана Павла Полуботка... І ліру, і килими, за порадою Івана Єрофієва, приятеля Данила Михайловича і мого батька, я у вересні 1943 р. відніс на схорон до його знайомих на Куренівці. Сподіваюсь, що вони схоронилися...»* [28].

Таким чином, протягом 1922–1923 рр. вчений, маючи повноваження від Головополітосвіти УРСР, вирушив до Москви і таки домігся повернення назад в Україну конфіскованих коштовностей, які все ще лежали там, коли голод

в країні минув, часто зламані і понівечені молотом. На сьогодні проблема повернення культурних цінностей в Україну є актуальною. Багато чого повернено на батьківщину, але більше залишено за кордоном, тому потрібно ще багато зусиль для продовження вікопам'ятної діяльності лідера пам'яткоохоронного руху — Данила Михайловича Щербаківського.

1. История Киева. — К., 1985. — С. 155.
2. *Станіцина Г.* Архівні документи щодо зусиль Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) з рятування музейних цінностей, що вилучались для допомоги голодуючим у 1922 р. // Археологія. — 2006. — № 2. — С. 64.
3. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 62, арк. 96.
4. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 62, арк. 112.
5. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 62, арк. 114.
6. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 62, арк. 6.
7. *Станіцина Г.* — Архівні... — С. 66.
8. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 311.
9. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 310.
10. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 266, 266 зворот.
11. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 308.
12. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 253.
13. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 309.
14. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 357, 357 зворот.
15. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 365.
16. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 395.
17. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 367.
18. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 375.
19. *Станіцина Г.* Архівні документи про повернення церковних цінностей музейного значення в 1923 р. // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 60.
20. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 210.
21. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 168/9–1632.
22. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 110, арк. 55.
23. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 209.
24. *Станіцина Г.* Архівні... — С. 62.
25. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 272–306.
26. ІНАНУ. — Ф. 9, № 170, арк. 378.
27. НА ІА НАН України. — Ф. 9, № 170, арк. 228.
28. *Ревуцький В.* Титан музейної справи // Український історик. — 1977. — № 3–4. — С. 90.